

CO ZNAJDIEMY W ETNOGRAFICZNYM ARCHIWUM IM. BRONISŁAWY KOPCZYŃSKIEJ-JAWORSKIEJ

Etnografia / etnologia / antropologia — nazwy te, mimo że sugerują wieloznaczność terminologiczną, oddają historię jednej dyscypliny zajmującej się człowiekiem i jego kulturą oraz odzwierciedlają zróżnicowanie naukowych refleksji i praktyk w jej obrębie¹.

Termin „etnografia” został upowszechniony w Polsce w okresie PRL-u. Określił historycznie nacechowany paradygmat całej dyscypliny, wyznaczył także jej przedmiot: rejestrowanie i opis wytworów tradycyjnej kultury ludowej; wyparł na kilka dekad nazwę «etnologia», której — w ślad za nauką radziecką — przypisano burżuazyjny charakter (Posern-Zieliński 1995, s. 22–23). Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, po chwilowym kryzysie wewnątrz dyscypliny (zob. Benedyktowicz i in. 1980–1981), polscy etnologowie używają wymiennie dwóch nazw — etnologia / antropologia, wskazując tym samym, że główny akcent badań kierowany jest na obszary kultury czy zjawiska rozgrywające się w teraźniejszości oraz na analizowanie ich w tym kontekście, w mniejszym zaś stopniu na obcowanie z przeszłością. Takie przesunięcie pola zainteresowań sprawiło, że etnografia jest dziś rozumiana, za literaturą anglosaską, jako metoda badań terenowych rzeczywistości społeczno-kulturowej. Etnograficzne badania terenowe są

¹ Zob. dyskusję zamieszczoną w setnym tomie „Ludu” (2017): *Odpowiedzi na ankietę antropologiczną „Etnografia — etnologia — antropologia kulturowa dzisiaj. Cele, zakresy i praktyki badawcze oraz wyzwania na przyszłość”*.

nie tylko jednym z osiągnięć dyscypliny, lecz również wyróżnikiem stanowiącym o jej tożsamości. Odgrywają one dużą rolę w praktyce badawczej etnologa / antropologa.

W zależności od koncepcji, metody i techniki badań oraz tematu i problemu badawczego etnograficzne badania terenowe dostarczają antropologom różnorodnego rodzaju źródeł do dalszych prac naukowych². Etnograficzne badania to robione przez badacza obserwacje, notatki terenowe, rysunki, plany, fotografie, również zdjęcia ofiarowane przez osoby prywatne (skany lub reprodukcje). Jednakże głównym efektem etnograficznych badań terenowych są wywiady z informatorami. Zanim upowszechnił się sprzęt do nagrywania rozmów były one spisywane *post factum* na podstawie notatek robionych w trakcie spotkania badawczego lub odtwarzane z pamięci, zwykle z przytoczonymi słowami rozmówcy, jeśli udało się je zanotować / zapamiętać badaczowi. Mankamentem tego była niemożliwość odtworzenia przebiegu rozmowy z drobnymi szczegółami. Od lat dziewięćdziesiątych wywiady nagrywane są na dyktafon, a następnie dosłownie przepisywane. Oprócz materiałów w terenie badacz również gromadzi dane na określony temat, które kiedyś zostały zebrane, a nawet zanalizowane przez innych. Należą do nich archiwalia, artykuły prasowe, opublikowane fotografie, filmy, nagrania, dokumenty osobiste itp. Cały ten materiał odpowiednio uporządkowany „jako gotowy wchodzi do archiwum” (Zawistowicz-Adamska 1956, s. 179) etnograficznego i stanowi bazę dalszych analiz i interpretacji.

O potrzebie powołania „placówki ludoznawczej «Polskiego Atlasu Ludoznawczego»” pisała już w latach trzydziestych XX wieku Kazimiera Zawistowicz (1933, s. 22), powołując się na istniejące w Finlandii i Estonii archiwa folklorystyczne. Ponad dekadę później, w 1946 roku, utworzyła archiwum etnograficzne w kierowanym przez siebie Zakładzie Etnografii na UŁ.

Dziś zasób archiwum etnograficznego składa się z czterech działów:

1. Dział wywiadów i obserwacji terenowych.
2. Dział materiałów wizualnych i dźwiękowych, w którym znajdują się fotografie wraz z negatywami, fotografie cyfrowe, negatywy szklane, przezroczca, kasety i szpule magnetofonowe.

W tym dziale chcę wyróżnić dwie kolekcje. Pierwszą stanowią fotografie autorstwa Zawistowicz-Adamskiej: zdjęcia z lat 1946–1947 i 1951 roku (z terenu cieszyńskiego, kurpiowskiego i łowickiego) oraz negatywy na

² Omówiła je Bronisława Kopczyńska-Jaworska w pierwszym w Polsce podręczniku dla studentów: *Metodyka etnograficznych badań terenowych* (1971).

szklanych płytkach w większości wykonanych w 1938 roku podczas badań terenowych w Zaborowie³. W tym zbiorze znajdują się również pojedyncze zdjęcia z Francji, Estonii, Macedonii, Moraw, Małopolski i Pomorza.

Na drugą kolekcję składa się ponad 9 tys. fotografii wraz z opisami pochodzącymi z konkursu na fotografię robotniczą ogłoszonego w 1985 roku przez tygodniki „Polityka” i „Przekrój” oraz kwartalnik „Fotografia”⁴. Fotografie przedstawiają robotników i ich rodziny — ludzi pracujących fizycznie w zakładach przemysłowych lub mających prawny status robotników zatrudnionych w różnych przedsiębiorstwach, wymienionych z imienia i nazwiska. Ludzie ci budowali miasta i fabryki, zakładali wodociągi i elektrownie, układali drogi; są zdjęcia działaczy ruchu zawodowego i robotniczego, załóg hut, kopalń i fabryk, robotników pracujących przy maszynach, świętujących w kręgu rodzinnym w domu, spacerujących na ulicy, odpoczywających poza miastem, przebranych w mundury różnych armii w czasie pierwszej wojny światowej; są ich zdjęcia szkolne, komunijne, ślubne, z chrztów i pogrzebów; są fotografie z przymusowej pracy w niemieckich fabrykach podczas drugiej wojny światowej, z emigracji za chlebem do kopalń francuskich i fabryk za oceanem na przełomie XIX i XX wieku i w okresie międzywojennym. W zbiorze znajdują się gromadzone latami, niekiedy od końca ubiegłego wieku, kolekcje rodów górniczych, kolejarskich, murarskich, rodzin włókienników. Najpóźniejsze zdjęcia zostały zrobione w latach osiemdziesiątych XX wieku, mimo że organizatorzy konkursu wyznaczyli 1945 rok jako cezurę końcową.

3. Dział prac dyplomowych (prace licencjackie, magisterskie, doktorskie).

4. Dział druków (katalogi z polskich i zagranicznych wystaw muzealnych).

Materiały znajdujące się w Etnograficznym Archiwum stanowią nie tylko dokumentację dawnych projektów badawczych, lecz są dziś źródłem historycznym: unikatowym, gdyż nie mają kulturowych dubletów, dostępne są tylko „tutaj”. Zakres tematyczny badań terenowych oraz wskazanie terenów, które łódzcy badacze penetrowali w latach 1946–2017, zobrazo-

³ O fotografiach z terenu zamieszczonych w *Spółeczności wiejskiej Zawistowicz-Adamskiej* (1958) i roli fotografii w badaniach zaborowskich zob. Dzieścielski 2011, s. 191–207.

⁴ Zostały zdigitalizowane i umieszczone w repozytorium cyfrowym zbudowanym w ramach projektu finansowanego przez NPRH (numer rejestracyjny 11H 11 009480) w latach 2012–2015 — zob. <http://fotografierobotnikow.uni.lodz.pl/dlibra>. Na temat działań wokół konkursowego zbioru fotografii i jego dotyczące zob. m.in. Karpińska 2014, s. 201–214; Ferenc 2015).

waliśmy na Wirtualnej Mapie Badań Terenowych⁵. Zwróć tu uwagę na trzy wieloletnie projekty, których wynikiem są wywiady, notatki z terenu, wspomnienia, fotografie robione przez badaczy oraz pochodzące z różnych instytucji, slajdy, kwestionariusze do badań terenowych, mapy, kroniki, notatki prasowe itp. Stanowią one pierwszorzędny materiał inicjujący kolejne tematy badawcze, otwierają nowe możliwości reinterpretacji. Powrót do tematów kiedyś rozpatrywanych i odczytanie ich na nowo, z nowych metodologicznych perspektyw, ma naukowy walor poznawczy i zachęca do stawiania nowych pytań.

Pasterstwo i hodowla w Karpatach. Badania te prowadzone w latach 1946–1964 przyniosły materiały pozwalające określić typologię i organizację pasterstwa, jako jednej z tradycyjnych form współdziałania gospodarczego w kulturach ludowych, oraz opisać związki terenów wypasu z życiem wsi i rodzin, najpierw we wsiach Beskidu Śląskiego, później w Tatrach. Z czasem badania te nabrały międzynarodowego charakteru: przez kilka lat współpracowali ze sobą etnografowie z Polski, Rumuni, Węgrzy i Czechosłowacji.

Przemiany kultury ludowej pod wpływem industrializacji i urbanizacji. Był to cykl badań prowadzonych w latach 1963–1970 na zlecenie Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, we wsiach Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego i w okolicach Włocławka na Kujawach.

Okolice Bełchatowa wybrano do badań ze względu na planowane uruchomienie elektrowni i odkrywkowej kopalni węgla brunatnego. Prace badawcze były realizowane na dwóch płaszczyznach: jako jednodniowe badania inwentaryzujące zastaną kulturę ludową w jak największej liczbie wsi położonych na złożu węglowym lub w miejscowościach wytypowanych do likwidacji pod budowę elektrowni, następnie jako badania stacjonarne w wybranych wsiach, rejestrujące stan posiadania i zmiany zachodzące w kulturze poszczególnych wsi. Badania na Kujawach miały na celu ustalenie stosunku do ziemi mieszkańców wsi w obszarze przeznaczonym do uprzemysłowienia i znajdującym się w ogólnopolskich planach inwestycyjnych.

Z tego samego okresu (lata 1966–1967) pochodzi materiał z badań skolektywizowanej wsi bułgarskiej robionych na zlecenie Bułgarskiej Akademii Nauk. Znajdziemy w nim informacje o życiu rodzinnym i społeczności lokalnej w słabo uprzemysłowionym okręgu widyńskim (północno-zachodnia Bułgaria) we wsi Gramada, w której przed wojną podstawą

⁵ Zob. <https://etnologia.uni.lodz.pl/mapa-etnograficznych-badan-terenowych/>

działania w zakresie czynności produkcyjnych i wymiany świadczeń była grupa rodzinno-rodowa i sąsiedzka, po wojnie zaś życie jej mieszkańców organizowała kooperatywa.

Kultura robotników przemysłu włókienniczego Łodzi. Badania te, mające zrekonstruować obraz kultury środowiska robotniczego do 1939 roku, wpisywały się w nurt badań kultury miejskiej i kultury robotników, które w tym samym czasie były prowadzone przez etnografów Europy Środkowej, ponadto były jedną ze ścieżek formowania się antropologii miasta w Polsce. W Etnograficznym Archiwum im. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej znajdują się:

— materiały z badań etnograficznych z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku oraz z lat 1976–1986 (wywiady, fotografie), które dokumentują między innymi wygląd miasta, w tym osiedli robotniczych i kamienic zamieszkiwanych przez robotników, wnętrza fabryk, warunki pracy i warunki mieszkaniowe, higieniczne, odżywianie ludności robotniczej, ubiór, zwyczaje oraz obyczaje rodzinne i doroczne, wychowywanie dzieci, gry i zabawy dzieci i młodzieży, sposoby spędzania czasu poza pracą.

— materiały z ogłoszonego w 1972 roku Konkursu Folkloru Robotniczej Łodzi. Autorami prac są robotnicy, którzy nadesłali na konkurs 370 pieśni oraz wspomnienia z lat 1900–1930 z opisami wesel, imienin, dorocznych zwyczajów, gier i zabaw dzieci i młodzieży, sytuacji materialno-bytowej. Jest to źródło bardzo cenne: po pierwsze, zawiera repertuar konkretnego środowiska zawodowego; po drugie, jest to repertuar spisany przez samych robotników — świadomych wartości własnego folkloru; po trzecie, ukazuje to, co sami robotnicy uważali za folklor oraz to, jakie tematy i gatunki uzyskały pełną akceptację środowiska. Na początku lat siedemdziesiątych XX wieku była to cecha nowa, tak jak nowością było zorganizowanie takiego konkursu (zob. Kopczyńska-Jaworska, Kucharska, Dekowski 1976).

— materiały z działalności Koła Folkloru Robotniczej Łodzi „Lodex”, założonego przez łódzkich robotników w 1974 roku i działającego do 1991 roku (wspomnienia, wiersze, fotografie, kroniki rejestrujące pracę Koła, wycinki prasowe).

W 2018 roku Etnograficzne Archiwum stało się jednostką formalnie wchodzącą w skład struktury Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ. Od tego czasu nosi imię Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej (1924–2016) etnografki, etnolożki, wieloletniej kierowniczkii Katedry Etnografii, a później Katedry Etnologii UŁ. Patronka należała do grona najwybitniejszych przedstawicieli powojennej polskiej i środkowoeuropej-

skiej etnografii. Była badaczką i znawczynią pasterskiej kultury karpackiej, prekursorką antropologii miasta w Polsce, inicjatorką informatyzacji nauki polskiej, pomysłodawczynią Bibliografii Etnografii Polskiej *on-line*⁶. Jan Jaworski przekazał do naszego Archiwum księgozbiór swojej matki (bibliotekę prywatną i zawodową) oraz jej prywatne archiwum, na które składają się między innymi dokumentacja z badań, notatki z lektur, ksero artykułów opatrzone notatkami, wycinki prasowe, korespondencja. Zbiór ten (jest w trakcie skanowania i opracowywania) stanowi dla nas, łódzkich antropologów kultury, pozycję wyjątkową. Otwiera bowiem przed nami fragmenty świata nauki i świata etnografki-badaczki⁷, której byliśmy uczniami i z którą łączyły nas bliskie relacje — nie tylko umożliwia spotkanie z prywatnym archiwum etnograficznym, lecz pozwala odkrywać Ricoeurowską ideę doświadczania archiwum (Ricoeur 2006, s. 220–235). To doświadczenie nie jest niczym innym jak analizowaniem śladów, jest obcowaniem ze świadectwem, które zapewnia poczucie więzi między przeszłością a terażniejszością, także kształtuje współczesność i „prowokuje do zajęcia wobec niej stanowiska” (Tórz 2015, s. 6).

BIBLIOGRAFIA

- Benedyktowicz Zbigniew, Robotycki Czesław, Stomma Ludwik, Tomicki Ryszard, Wasilewski Jerzy S., 1980–1981, *Antropologia kultury w Polsce — dziedzictwo, pojęcia, inspiracje. Materiały do słownika*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1980, nr 1; 1980, nr 2; 1981, nr 1.
- Dzięcielski Robert, 2011, *O fotografii Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej*, w: Grażyna Ewa Karpińska, Anna Nadolska-Styczyńska, *Wokół Społeczności wiejskiej. Etnografia Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej — kontynuacje i inspiracje*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław–Łódź, s. 191–207.
- Ferenc Tomasz, 2015, *Praca, robotnicy, archiwa, fotografia — utrwalanie stereotypów i walka o emancypację*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.
- Karpińska Grażyna Ewa, 2014, *Dziedzictwo w cyfrowym archiwum: fotografie robotników w repozytorium cyfrowym*. „Zeszyty Wiejskie”, z. 19, s. 201–214 (<http://www.zw.uni.lodz.pl/tom/zeszyt%20wiejski%2019.pdf>).
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława, 1971, *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława, Kucharska Jadwiga, Dekowski Jan Piotr (red.), 1976, *Folklor robotniczy Łodzi. Pokłosie konkursu*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Lud, 2017, *Odpowiedzi na ankietę antropologiczną „Etnografia — etnologia — antropologia kulturowa dzisiaj. Cele, zakresy i praktyki badawcze oraz wyzwania na przyszłość”*, „Lud”, t. 100, s. 507–565.

⁶ <http://odie.ptl.info.pl/>

⁷ „Ja jestem etnografem” — podkreślała Bronisława Kopczyńska-Jaworska przy każdej okazji.

- Posern-Zieliński Aleksander, 1995, *Etnologia i antropologia kulturowa w formalnej i rzeczywistej strukturze nauki*, w: Aleksander Posern-Zieliński (red.), *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, Prace Komitetu Nauk Etnologicznych, Poznań.
- Ricoeur Paul, 2006, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. Janusz Margański, Universitas, Kraków.
- Tórz Katarzyna, 2015, *Od redakcji*, w: Katarzyna Tórz (red.), *Leksykon archiwum afektywnego, słowo/obraz terytoria*–Narodowy Instytut Audiowizualny, Gdańsk–Warszawa.
- Zawistowicz Kazimiera, 1933, *Polskie Archiwum Ludoznawcze. O potrzebie i znaczeniu gromadzenia materiałów ludoznawczych*, „Wiedza i Życie”, nr 1.
- Zawistowicz-Adamska Kazimiera, 1956, *Technika etnograficznych badań terenowych w świetle doświadczeń ośrodka łódzkiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, seria I, z. 3.
- Zawistowicz-Adamska Kazimiera, 1958, *Spółeczność wiejska. Wspomnienia i materiały z badań terenowych: Zaborów 1937–38*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa (wyd. uzup.).

GRAŻYNA EWA KARPIŃSKA

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego
grazyna.karpinska@uni.lodz.pl

WHAT CAN BE FOUND IN THE
BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA ETHNOGRAPHIC ARCHIVE

Grażyna Ewa Karpińska
(University of Łódź)

Abstract

This text concerns the Bronisława Kopczyńska-Jaworska Ethnographic Archive in Łódź. In presenting the archive's organization and contents the author concentrates on describing its collections of photographs from Kazimiera Zawistowicz-Adamska's research and from a competition for workers' photographs. In addition, she presents material from three long-term projects: on livestock shepherding and breeding in the Carpathians; changes in folk culture under the influence of industrialization; and the culture of the industrial textile workers of Łódź. Using these examples, she depicts the enormous value of the archival documents for today's researchers.

Key words / słowa kluczowe

archives in the social sciences / archiwa w naukach społecznych, Bronisława Kopczyńska-Jaworska Archive / Archiwum Etnograficzne im. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej, materials from ethnographic fieldwork / materiały z terenowych badań etnograficznych, photographic collections / kolekcje fotografii